

Р О З В І Д К И.

Інтерполяції в текстові поширеної Руської Правди.

Виданих списків Р. Правди є рівняючи небагато, більшість-же їх досі не опубліковано. Проте, ми можемо скласти собі за них досить певне уявлення завдяки праці Калачова. Поклавши в основу свого видання Р. Правди текст Синодального списку, він у підрядкових до нього примітках подав вичерпні й що-найдокладніші вказівки на відміни всіх інших відомих йому списків, як друкованих, так і рукописних. Таким чином, можна сказати, що тепер усі різночитання, які трапляються в текстові Р. Правди, з'ясовано. Та щоб їх вияснити, зроблено ще дуже мало. За пануючими поглядами, вони утворилися тільки через неувважність переписувачів. Ось що каже з цього приводу В. І. Сергєєвіч: „порівнюючи різні списки Р. Правди просторої редакції, треба прийти до висновку, що після того, як склався їхній текст на самому початку XII в., над ним не проваджено більше жадної серйозної праці; його тільки переписувано у раз заведений формі й більш нічого; за багато століть, протягом яких переписувано списки просторої Правди в різних пам'ятках, робота списувачів зосереджувалася тільки на заголовках: вони роблять нові заголовки й узагальнюють ті, що вже є“¹⁾. До сказаного він на іншому місці додає: „порівнюючи різні списки 3-ої фамілії, ми повинні прийти до висновку, що всі вони походять од одного первісного тексту, але різняться од нього помилками в окремих словах, пропусками, зміною послідовності артикулів та вставками: помилки й пропуски то випадкові, перейнакшення первісного тексту, у списках оцієї редакції немає навмисних пропусків, усі вони сталися через неувважність переписувачів; те саме треба сказати й про зміну послідовності артикулів; вставок небагато: їх, звичайно, пороблено, щоб доповнити Правду, і вони свідчать за пізнішу над нею працю“²⁾. З цією думкою погодитися не можна, тим більш, що її не підперто достатньою аргументацією, а засновано швидше на загальному вражінні од тексту, аніж на його критичному досліді. Та коли ми, не обмежуючися позверховним оглядом і порівнянням окремих списків, поставимося уважно до їхніх варіантів та піддамо їх критичній аналізі, то пересвідчимося, що поруч з випадковими помилками,

¹⁾ В. И. Сергѣевичъ, Лекції и изслѣдованія по древней исторіи русскаго права, 1903 р., стор. 86.

²⁾ Там-таки, стор. 80—81.

якими супроводжувало переписування тексту, велику роль відгравали навмисні і свідомі його зміни. Переписувачі одночасно були й за редакторів; вони не тільки копіювали текст, а й перероблювали його, по силі свого розуміння. Це перероблювання тексту чинилося не тільки тоді, коли Р. Правду переписувано, а й тоді, як стали її друкувати. За довід на це може бути так зване Болтинське її видання 1792 року. Ці свідомі зміни в тексті Р. Правди, що я підводжу під поняття інтерполяцій, і становлять предмет пропонованого нарису. Інтерпольовані артикули Р. Правди я поділив на три групи, залежно від того, чи стосуються вони до прва карного, чи до права цивільного, а чи до судочинства. Щоб надати викладові більшої чіткості й виразності, кожному артикулові, що підлягає розглядові, передпослано надписання, яке коротенько резюмує його зміст. Артикули про закупів зовсім проминено, а артикули про смердів зачеплено лиш почасти, бо я розглядав їх в іншому місці¹⁾.

I.

Про помсту за вбивство та про плату за голову.

Ажь убьеть мужь мужа, то мстити брату брата, любо отцю, любо сыну, любо браточаду, любо братию сынови. Ожели не будеть кто его мьстя, то положить за голову 80 гривенъ, аче будеть княжь мужь или тивуна князя; ачели будеть русинъ, любо гридь, любо купецъ, любо тивунъ боярескъ, любо мечникъ, любо изгой, любо словенинъ, то 40 гривенъ положить зань (Синод. сп.).

Право помсти за вбивство, як видно з наведеного тексту, надавано братові, батькові, синові, „браточаду и братню сынови“. Остання назва це по суті повторення вислову передущого, лиш у модернізованішій його формі. Тимчасом вона послідовно переходить крізь усі списки Р. Правди, за винятком одного й найпізнішого, себ-то так званого Болтинського видання, що користувалося, як джерелом субсидіярним, короткою Правдою й запозичило звідти „сестрина сына“. Звичайно гадають, що цей останній фігурував і в первіснім тексті просторої редакції, а далше перетворення його на „братного сына“ сталося через необережність переписувачів. Мені здається, що тут була не випадкова помилка, а свідомо одного вислову на другий заміна, і що ця заміна могла статися не тільки в процесі переписування пам'ятки, а й у первісній стадії її складання. Річ у тім, що й за короткою редакцією сестри не було у перелікові месників. Та коли не мала вона права мститися, то не могло воно належати й її синові. Я гадаю, що це міркування могло спонукати в однаковій мірі, як переписувачів поширеної Правди, так і її складача відпо-

¹⁾ Див. мої праці: „Про смердів Руської Правди“ в „Працях“ Комісії зах.-р. та українського права, вип. 3-й й „Закупы Русской Правды“ в „Наукових Записках“ науково-дослідчої катедри історії української культури (Харків) № 6-й.

відно виправити текст, що лежав перед ними. Причому, виправлювач мало, мабуть, дбав за те, чи виявляють слова „братній сынъ“ нове поняття, а чи означають вони те саме, що й „браточадо“.

Серед осіб, що за їхнє вбивство плачено 80-гривенну пеню, названо „тивуна князя“. Та в списках Погодінському й Авраамка, а так само в списках Карамзінському й Горюшкінському, щоб означити ту саму особу, вжито звичайнішого й загальнопоширеного терміну: „тиун князь“. Це не зминуло непомітно в процесі дальшого переписування. П'ять Карамзінської фамілії¹⁾ списків, задержуючи в текстові своєму переднішу назву, разом з тим додали до неї й нову, так наче вони виявляли два різні поняття: „или тиунъ князь, или тивуна княжа“. Що-до Болтинського видання, то тут розглядуваний текст подано в такому вигляді: „аже не будетъ кто его мстя, то положить за голову 80 гривенъ“. Отож, заплачення 80 гривенъ за голову не ставлено в залежність од умови, що збитими будуть „княж муж“ чи „тиун князь“: їх у текстові зовсім не згадано. Мотиви цієї прогалини виявляють коментарі, додані до тексту Болтинського видання. Автори цього видання гадали, буцім слово муж у відміну од людини визначало за доби Р. Правди не кожного вільного громадянина, а тільки тих осіб, що належали до стану вищого, тоб-то до бояр та вельмож²⁾. Отже, коли Р. Правда каже про вбивство мужа, то само собою й без додаткових пояснень зрозуміло, за кого мова. Зокрема, пропуск княжого тиуна можна з'ясувати й іншим мотивом, а саме, бажанням уникнути суперечности з тими артикулами Р. Правди, що на підставі їх плачено 80 гривенъ тільки за тиунів огнищного та конюшого, а за сільського справляли всього-но 12 гривенъ (Троїцький сп., 10 і 11)³⁾.

Серед осіб, що за їхню голову плачено 40 гривенъ, згадуються не тільки гриди, купці, ізгої, то-що, ба й русини. Остання назва могла здивувати переписувачів, бо русини не становили окремого розряду людности: це була назва етнографічна, що поширювалася на всі її класи. Тим-то немає нічого дивного, що списки Пушкінський, Погодінський та Авраамка обминули русина й замінили його на горожанина. Але чому саме на горожанина, а не на кого-небудь іншого? Мабуть через те, що горожанин являв собою помітну постать у давньоруській людности,

¹⁾ До цієї фамілії я зараховую списки Троїцький IV, Карамзінський, Бальзеріє, Воскресенський, Толстовський V, Горюшкінський, Беляївський та Болтинське видання. Із загальної їхньої сукупности вирізняються списки Троїцький IV і Болтинське видання: в першому нема артикулів про приплід овець, кіз, свиней і т. ін., а в другому не то що немає цих артикулів, але в й інші більше чи менше важливі відміни. Це пояснюється тим, що, хоч в основі Болтинського видання безперечно лежав якийсь список Карамз. фамілії, але автори його змінювали текст свого оригіналу, почасти під впливом інших списків Р. Правди, як друкованих, так і не виданих, а почасти з власних історично-юридичних міркувань.

²⁾ Правда Русская, изданная любителями отечественной истории, 1792 р., стор. 2—4, прим. під літерою б.

³⁾ Номери артикулів Троїцького списку скрізь позначено за виданням Калачова.

а тимчасом Р. Правда зовсім за його була не згадувала. Треба було й його прилучити до тих осіб, що мали право на охорону свого життя. Коли цього не зробив автор, то за це подбали переписувачі. Та вони не звернули уваги на те, що міська людність і собі складом своїм не була однорідна; це було поняття територіяльне, що містило в собі різні соціальні гуртування, — купців, ремісників і ин., яких не можна було підвести під одну правну норму. Списки Карамзінського типу пішли далі в цьому напрямкові: вони об'єднали обидва читання, себ-то прийняли до свого тексту горожанина, але разом з тим не відмовилися і од русина. Виняток серед них становить видання Болтинське. Автори його, користуючись перводжерелом артикула, себ-то короткою Правдою, очистили текст од зайшого елементу, тоб-то горожанина, залишивши в ньому самого-но русина. Але в їхньому тлумаченні, це слово визначало не окрему категорію людности, порівнювану з гридинами, купцями, то-що, а додаткове визначення, яке показувало на національність останніх. Зрештою, таке розуміння терміна, висловлене в передмові до видання (стор. VI), аж ніяк не відбилося на текстові артикулу в відповідному переміщенні та комбінуванні окремих назов: порядок і послідовність їх лишилися непорушні.

Коротка Правда, перелічуючи тих осіб, що за вбивство їх плачено 40 гривень, називала між иншим і ябедника. Та він не увійшов до поширеної редакції, що замінила його на боярського тиуна. Через це, з одного боку, усували посаду, якої, живовидячки, не було в тій місцевості, де складалася простора Правда, а з другого боку вільну вакансію заступали особою, що за її вбивство безпосередньо й виразно не говорилося ніде на иншому місці. Отож, боярські тиуни дістали оцінку свого життя, одержавши в спадок той його захист, що його мали їхні попередники в особі ябедників. А втім дуже сумнівно, щоб ця оцінка збігалася з дійсністю, бо навіть княжі тиуни — сільський і ратийний були що-до цього нижчі; окрім того, 40-гривенний штраф являв собою виру, а тимчасом боярські тиуни були здебільша холопи (Тр., 59), що за їхнє вбивство вири за загальним правилом не плачено (Тр., 84). Проте боярський тиун, як особа, що її захищав 40-гривенний штраф, фігурує по всіх списках Р. Правди. Задержує його й Болтинське видання. Але це видання під впливом короткої Правди реставрувало так само й ябедника, поставивши його поруч з боярським тиуном.

Про відповідальність розбійника.

Будеть ли сталь на разбою без всякоя свады, то за разбойника людве не платять, нъ выдадять и всего съ женою и съ дѣтьми на потокъ а на разграбление (Синод. сп.).

Слово поток, що в цьому текстові трапляється, стало в процесі переписування за причину, через яку утворилися варіанти. Це слово досі:

викликає суперечки й сумніви¹⁾. Природньо, що переписувачам, а надто пізнішим, воно видавалося теж неясним, а тимчасом вони бажали зробити артикул зрозумілим для своїх читачів. Через те список Годунівський обмежив відповідальність розбійника самим розграбуванням, нічого не сказавши про поток. Списки Погодінський та Авраамка відкинули не тільки поток, а й розграбування, а до того тексту що залишився, щоб надати йому закінченого вигляду, додали дальший артикул, проминувши в ньому початкові слова: „аже кто не вложиться“. Через отакі відрізки та через прирізку склався отакий текст: „за разбойника люди не платять, но выдають и всего в дикую вину и виру; тому людве не помагають, но самъ платить“ (сп. Авр.). Отож, виходило, що той, хто вбив у розбєві, не підпадав потокові й розграбуванню, а тільки платив виру, але без допомоги од своїх сусід. Даючи артикулові таку редакцію, переписувач, живовидячки, керувався був короткою Правдою, де сказано: „аще убьють огнищанина в обиду, то платити зань 80 гривенъ убійци, а людемъ не надобъ“. Нарешті, збереглося ще 5 списків (невиданих), що чотири з них замінюють поток на бой, а один на погнаніє. Тут ми маємо спроби переписувачів розшифрувати й з'ясувати цю загадкову кару, які, звичайно, не можуть мати для нас обов'язкового значіння, коли визначається суть потоку.

Про відповідальність верви за вбивство в розбєві.

Аже кто убьет княжа мужа въ разбои, а головника не ищють, то вирьвную платити, въ чьей же верви голова лежитъ, то 80 гривенъ; паки людинъ, то сорокъ гривенъ (Синод. сп.).

У текстові цьому звертає на себе увагу той його варіант, що трапляється в 14 списках, серед них у Крестинінському, Чудівському II та в Болтинському виданні: „а головника не ищють“. Цей варіант треба визнати за перейнякшення оригінала, бо, прийнявши його, ми зайдемо в суперечність з іншою постановою Р. Правди, що зберегла в названих списках первісний свій незмінний вигляд. Там сказано: коли сліди татя приведуть до верви, то вона обов'язана шукати злодія в цьому гурті або платити продаж (Тр., 63). Отже, верв відповідала, коли відмовлялася шукати злочинця, але коли вона його не знаходила, її, само собою, за це не карали. Це правило про відповідальність верви на випадок, коли-б учинено крадіж, звичайно, зберегало свою силу й на випадок вбивства²⁾.

¹⁾ З'ясуванню недавнечко присвятив був цікаву працю С. Борисенко „Карний зміст потоку Руської Правди“ (див. „Праці“, вип. 1-й, стор. 6–31).

²⁾ Пор. мою статтю „Мнимые архаизмы уголовного права Русской Правды“, стор. 39–41.

Про вбивство холопа, годувальника й годувальниці.

А за смердин холопъ 5 гривенъ, а за робу 6 гривенъ (Синод. сп.).

А за кормища 12 гривенъ и за кормилицю, хотя си буди холопъ или роба (Синод. сп.).

Зупинімося спочатку на першій постанові. За її джерело була коротка Правда, але там вона мала інший вигляд: „а въ смердѣ и въ хопѣ 5 гривенъ“. Що примусило кодифікатора поширеної Правди переробити текст оцей по-своєму, про це я говорив на іншому місці, де зазначав і те, що нова редакція артикулу викликала у переписувачів сумніви¹⁾. Вони не могли уявити собі, щоб смерди, які становили нижчу й найбіднішу класу, були рабовласниками. Через те 9 списків, що до них належить між іншим і Чудівський II, викинули з тексту смердього холопа, залишивши в ньому одну рабу, але без вказівки на те, кому вона належала, а списки Пушкінський, Погодінський та Авраамка обминули весь артикул цілком.

Перейдімо далі до другої постанови. За її джерело була теж коротка Правда. Але в цьому кодексові говорилося про сина годувальниці, тимчасом як редактор поширеної Правди обернув його в годувальника. Дарма що ми маємо тут справу з безперечним перейняттям джерела, проте треба гадати, що кодифікатор розумів, за кого мова в зміненому текстові, і знав, що годувальником за його часів звали виховника дітей у чужій родині. Але навряд чи можна те саме сказати й за переписувачів, а надто пізніших. Згодом первісне значіння цього слова призабули. Годувальником стали звати кожного, хто дає засоби до існування, коли вдавалися до нього з відтінком ласки і вдячності (Даль). У такому розумінні ця назва була, звичайно, непідхожа й недоречна в данім контексті. З другого боку, навіть у тому разі, коли ми припустимо, що переписувачі розуміли це слово в первісному його значінні, то й тоді воно могло їх плутати. Годувальники в характері виховників, як свідчать літописи, мали важливу й впливову роль в княжих та боярських родинях²⁾, а через те не могло бути, щоб що-до плати за вбивство їх зрівнювали з звичайними ремісниками. Будь-що-будь, але списки Пушк., Погод. і Авр. викинули з свого тексту не тільки весь артикул про смердього холопа, ба й першу половину розглядуваної постанови, що стосується до годувальника, а другу частину її приєднали до попереднього артикулу про ремісників, як його додаток, через це в названих списках утворилася така редакція: „за ремественика и за ремественичи то 12 гривнѣ и за кормилицю, хотя будетъ холопъ, буди роба“ (Пушк. сп.).

¹⁾ Праці Комісії для виучування історії зах.-руського та українського права, вип. 2-й, стор. 62—65.

²⁾ П. Мрочекъ-Дроздовскій, Исследования о Р. Правдѣ, вып. 1-й, сторінки 182—189.

Про вбивство „жони“.

Оже кто убьеть жену, то тѣмъ же судомъ судити, яко же и мужа; оже будетъ виноватъ, то полъ виры 20 гривенъ (Синод. сп.).

А въ холопѣ и въ рабѣ виры нѣтуть, нъ оже будетъ безъ вини убьенъ, за холопѣ урокъ заплатити или за робу, а князю 12 гривенъ продаже. (Синод. сп.).

Обидва передбачені в цих артикулах випадки мали багато спільного. Передусім їхня аналогія полягає в тому, що „жона“ перебувала під владою „мужа“ так, як холоп під владою пана. Далі, коли під убійником холопа розуміли не пана його, а особу сторонню, то та-ж сама ситуація відноситься й до убійника „жони“, бо, ставлячи поруч вбивство „жони“ зо вбивством „мужа“, Р. Правда, очевидно, припускала, що те й те чинила людина стороння, не належна до складу родини. Нарешті, і в тому, і в тому випадкові малося на увазі вбивство без вини з боку скривдженого, бо „винний“ у вбивстві „жони“, — це визначає те-ж саме, що той, хто заподіяв його без вини постраждалої. А втім, дарма що обидва випадки схожі, юридичні наслідки їх визначається неоднаково. Отож, річ очевидна, що автор Р. Правди ставив поруч два аналогічні артикули, маючи на увазі пояснити один з них за допомогою другого через порівняння. Причому, артикул про холопа, здається, мав самостійне й самовдоволяще значіння, а через те він вичерпував свою тему цілком і всіма сторонами, визначаючи не тільки карну відповідальність за злочин, але торкаючись так само і приватного відшкодування; навпаки, артикул про „жону“ мав допомічну й службову роль, його притягнено сюди тільки за-ради холопа, тим-то він не вичерпував до краю своєї теми, а давав тільки те, що було потрібно, щоб пояснити основну думку, а саме, вказавши на карний штраф за вбивство, він нічогосінько не сказав про головництво.

Постанова, що визначає карну відповідальність за вбивство „жони“, з першого погляду містить у собі виразну й гостру суперечність: справді, спочатку говориться, що винного в цьому злочині судять так само, як за вбивство „мужа“, себ-то він платить виру, а потім виявляється, що він виплачує тільки напів виру, себ-то 20 гривенъ. Живовидячки, слова — „то тѣмъ же судомъ судити, яко же и мужа“ — стосувалися не до величини штрафу, а до чогось цілком иншого. Вони, либонь, зазначали не міру відповідальності, а принцип, що ним повинен керуватися суд, оцінюючи злочинну дію, що цілком погоджується й з теоретичним, абстрактним характером даного речення. Це стане зрозуміліш, коли ми візьмемо на увагу його зв'язок з дальшим артикулом про холопа, а власне, з тим місцем цього артикулу, де сказано, що за вбивство холопа чи раби вири не належало, бо воно, — додамо од себе — розглядалося, як злочин не проти життя холопа, а проти панового майна. У цьому твердженні й полягав центральний, основний момент, що його малося з'ясувати через

порівняння. Автор Р. Правди протиставляв йому інший принцип, прикладуваний до вбивства „жони“. Він хотів сказати, що це вбивство судили не за правом холопів, а за правом людей вільних, себ-то кваліфікували, як злочинство проти життя й через те карали вищою, дарма що й у половинному розмірі.

Отож, розглядувана постанова зводиться до такого правила: хто вб'є чю „жону“, то судити його за таким самим правом, як і за вбивство „мужа“, і коли виявиться, що він винний, то платити йому напів виру, себ-то 20 гривень.

А втім, текст оцього артикулу припускає й інше його тлумачення. Коли-б автор Р. Правди мав на увазі „жону“ в розумінні дружини, то, мабуть, уважно ставлячись до справи, він додав-би до цього слова вислів чужу або чю; принаймні, в інших випадках ці вислови трапляються, напр., „аже кто переиметь чюжь холоп“ (Тр., 107), „аже кто украдетъ въ чьемъ перевѣсѣ“ (Тр., 75) і т. д. Але що тут відповідного додатку немає, то під „жоною“ можна розуміти кожен жінку, а під „мужем“ кожного вільного чоловіка. Отак розуміючи артикул, навряд чи може бути мова про аналогію між жінкою та холопом, засновану на підвладному їх становищі, бо, коли жінка в характері „жони“ чи дочки підлягала чоловікові або батькам, то в характері вдови вона була вільна.

У процесі переписування текст артикулу не задержав первісного свого вигляду. У списках Пушк., Погод. та Авр. ми знаходимо таке читання: „аще кто убьетъ жену, то тѣмъ же судомъ судити, якоже мужа; ажь буде виновата, то полъ виры 20 гривень“ (Пушк. сп.). Очевидячки, складачі цих списків поясняли вислів — „то тѣмъ же судомъ судити“ й т. д. — в тому розумінні, що за вбивство „жони“ платили штраф такої самої величини, як за вбивство „мужа“. Це й примусило їх у другій частині артикулу, щоб погодити її з першою, інтерполювати слово винуватий, застосувавши його не до вбивника, а до скривдженої. Отож, виявилось, що за вбивство „жони“ платилося напів виру тільки тоді, коли воно було наслідок власної її вини; а в противному разі справлялося, очевидно, повну виру.

Цей інтерпольований текст, за пануючим поглядом, вважається за „єдино правильне читання“, що дає змогу задовольше пояснити артикул¹⁾. А втім мені здається, що прийнявши його, ми ще збільшили були-б труднощі пояснювання. Справді, винність „жони“ могла не тільки обнижувати покарання убійника, але й зовсім звільняти його від кари, бо за Р. Правдою того, хто вбив, мусівши оборонятися чи в стані афекту, викликаного вчинками скривдженого, цілком одзволювано од відповідальності (Тр., 20 і 36). Правда, деякі вчені гадають, що тут мається на оці специфічна вина „жони“, а власне, порушення подружньої незрадності²⁾.

¹⁾ В. И. Сергѣевичъ, Лекції и изслѣдованія, 1903 р., стор. 83.

²⁾ М. Ф. Владимірскій-Будановъ, Обзоръ исторіи русскаго права, 1915 р., стор. 319.

Але таке обмежування поняття вини, з одного боку, цілком довільне ¹⁾, а з другого боку, воно припускає, що убійником „жони“ був „муж“; але припущенню оцього суперечить текст артикулу, де „муж“ нарівні з „жоною“ фігурує в становищі забитого.

Слово „виновата“ перейшло й до списків Карамзінської фамілії, але до цієї інтерполяції вони додали ще й другу; ця полягає в тому, що убійник „жони“ судився не тим самим правом, а по тих самих судах, себ-то установах, яким підлягало і вбивство „мужа“: „но тѣмъ же судомъ судити, якоже и мужа“ (Кар. сп.).

Про каліцтво.

Аще ли утнеть руку, и отпадетъ рука или усъхнеть, или нога, или око, или не утнеть, то полъвиры 20 гривенъ, а тому за вѣкъ 10 гривенъ (Синод. сп.).

Коли тлумачити цей артикул окремо й незалежно од його джерела, тоб-то короткої Правди, то матимемо нісенітницю: чи втне хто кому ногу чи не втне, чи виб'є око чи ні, однаково мусить платити напіввиру. А втім, це не може бути за підставу, щоб усумнитися в правдивості поданого тексту й визнати його за перейнякшення переписувачів, бо, коли тлумачити артикул у звязку з його джерелом, то в ньому відкриється певний зміст, дарма що й висловлений надто незавдовольає та плутано. Річ у тім, що коротка Правда встановлювала ту саму відповідальність за каліцтво, однаково, чи цілком ногу відтято, чи так її пошкоджено, що вона, лишаючись ціла, почне кульгати. Автор поширеної редакції хтів, мабуть, висловити ту-ж саму думку, але через недбальство зредагував її в такій формі, що по суті однаково поставивсь до двох вчинків, які взаємно один одного виключали.

В данім разі переписувачам доводилося виправляти авторові редакційні огріхи, щоб зробити артикул зрозумілішим читачеві. А втім, цеє завдання вони виконували не на підставі джерела, себ-то короткої Правди, а самостійно й за власним розумінням, а саме, одні з них робили це, скорочуючи текст, а інші, доповнюючи його. Завбільшки скорочення по різних списках неоднакові. У 14 списках, що до них належать між иншим списки Крестинінський, Чудівський II та Болтинське видання, проминено тільки двоє слів — или не; через те редакція артикулу набула такого вигляду: „аще утнеть руку, и отпадетъ рука или усъхнеть, или нога, или око истъкнеть, то полувирие“ й т. д. (Крест. сп.). Але у двох списках (невиданих) з текста артикулу вилучено ціле речення, так що в цьому реченні залишилася сама-но рука, як об'єкт

¹⁾ Таке саме довільне звуження поняття вини бачимо ми й у В. І. Сергєєвіча; як пояснює цей вчений, у даному артикулі мова про вбивство жінки взагалі, що її вина могла полягати в тому, що вона була за привідцю бійки (Лекції и изслѣдованія, ст. 424).

злочинної дії: „аще ли утнеть руку, и отпадетъ рука или усохнетъ, то пол виры“ й т. ин. (Сп. Толстовський I та Чудівський I). Куди щасливіше впоралися з своїм завданням списки Пушк., Погод. та Авр., а так само списки Карамз. типу, за винятком Болт. вид. Вони містять у собі такий текст: „аще ли утнеть руку, и отпадетъ рука или усъхнетъ, или нога, или око, или носъ утнеть, то полуѡрье“ й т. д. (Кар. сп.). Особливість цієї редакції полягає в тому, що складач її не то що нічого не втратив із свого тексту, але ще збагатив його на нове поняття, обернувши заперечення не в слово нос; до цього спонукала його, очевидно, зовнішня етимологічна близькість поданих висловів. З другого боку, ця редакція містила в собі певний зміст, не тільки згідний з логікою, але правдоподібно такий, який відповідав і судовій практиці, бо відтинання носа, треба гадати, і в дійсності розглядалось, як каліцтво, принаймні за тих часів, коли жив переписувач.

Про відтинання пальця.

Аще ли прѣсть утнеть кый любо, три гривны продажи, а самому гривна (Синод. сп.).

Отож за відрубання пальця платили продаж завбільшки таку саму, як і за інші легші посягання на здоров'я, приміром, за рани, биття, удар по обличчю, то-що (Тр., 23—25). Деякі переписувачі вважали, що так-о рівняти відповідальність в усіх оцих випадках несправедливо. Тим-то Пушкінський список викреслив перст з артикулу і, щоб надати тому текстові, що залишивсь, певного змісту, додав до вислову утнеть слово мечем: „аже утнеть мечемъ кый любо, то три гривны продажи, а самому гривна“ (сп. Пушк.). Отож, легко каліцтво обернулося в звичайне поранення. Але в Пушкінському спискові залишавсь іще слід од зробленої операції в вислові — кый любо. Знак оцей остаточно стирається у списках Погод. та Авр., де є така редакція: „оже утнеть мечемъ кто любо, 3 гривны продажи, а самому гривна“ (сп. Авр.).

Про побиття.

Оже придетъ крѡвавъ муже на двор или синь, то видока ему не искати, нъ платити ему продажу 3 гривны; или не будетъ на немъ знаменія, то привести ему видокъ, — слово противу слова, а кто будетъ началъ, тому платити 60 кунъ (Синод. сп.).

Дванацять списків, серед них і Крестинінський та Чудівський II, відтворюють цей текст, вставляючи в нього додатковий вислів; цей вислів одзначає, що продажу платили „за безчестіє“. Ще далі в тому самому напрямкові пішов список Царського III, що стосується до XVII ст. й містить у собі таку редакцію артикулу: „аще придетъ крѡвавъ мужъ

на дворъ или синь, то видока ему не искати, но платити ему продажа за безчестіе, каковъ будетъ; аще ли не будетъ на немъ знаменія, то привести ему видокъ, — слово противу слова, а кто будетъ почаль, тому платити куны, во что и обложатъ“. В оцій редакції впадають в око дві особливості: 1) продажа за побиття кваліфікується, як штраф за безчестя; 2) розмір штрафу визначає сам суд, залежно од тієї чи іншої кваліфікації скривдженого, „каковъ будетъ“. Здається, обидві особливості з'явилися під впливом Московського законодавства XVI й XVII ст., що, як відомо, теж уважало звичайне биття за образу чести, а величину безчестя змінювало надзвичайно, залежно од того, до якого розряду людей належав покривджений, яку обіймав він посаду й т. ін., доводячи це дріб'язкове дробління до призначення індивідуального безчестя купцям Строгановим¹⁾.

Про відповідальність холопа за удар, що завдав він вільному „мужеві“.

Аже холопъ ударить свобода мужа, а убѣжить въ хоромъ, а господинъ его не выдасть, то платити за нь господину 12 гривнѣ; а затѣмъ аче кдѣ налѣзѣтъ ударены тѣ своего истѣча, кто же его ударилъ, то Ярославъ былъ уставилъ и убити, нѣ сынове его оставиша по отци на куны, любо и бити розвязавше, или взяти гривна кунъ за соромъ (Синод. сп.).

Важливіші варіанти цього артикулу було викликано неправильним розумінням слова розвязать. Це слово визначало не тільки розплатити чи звільнити, але й розтягти (Даль). Напр., збереглася звістка про те, як Луцький уряд оглядав трупа забитої челядниці в 1583 р. Огляд цей виявив такі знаки насильства: „голова острыжона и на плечох и по боком раны, знати свечами паленые, и в оных ран скура висит; на ногах и на руках знати, што было повязано: а то раны на плечах и на боках, што ее кат мучил, свечами пик; а то знаки на руках и на ногах, коли ее кат на драбине розвезавши тягнул“²⁾. Таке саме значіння розтягування надавав цьому слову й автор Р. Правди. Але переписувачі розуміли його в значінні звільнення; це й примусило

¹⁾ Судебникъ, 1550 р., арт. 26; Уложеніе 1649 р., гл. X, арт. 27—99.

²⁾ Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. 8, т. III, стор. 413. Можна покликатися ще й на інший приклад із практики Лит.-Руської держави. Року 1613-го Гроденський суд розглядав скаргу князя Михайла Масальського на князя Федора Масальського за катування його селянина Лукаша. Позовник оповідав ось що: „того-ж дня, казавшы выйти з светлицы с тым подданым на подворье, а прыготовавшы дубцов и ушаток воды, сам его милость князь Федор и з волею малжонки своее, казавшы того Лукаша на лавце поврозами розвезать, другим зытым поданым своим поlyingаючи водою дубцы бити и мордовати велел перед собою самым“. (Акты Виленской Археогр. ком., т. 1-й, стор. 258).

їх відповідно змінити текст. Справді, коли розв'язання тлумачити літерально, то звідси само собою й природньо повстало уявлення про протилежний стан холопа, коли він був зв'язаний. Щоб висловити це поняття, не треба було запроваджувати до тексту нове слово, досить було тільки замість взяти написати в'язати, а через те не дивниця, що в 10 списках, серед них у Крест. й Чуд. II, це місце зредаговано так: „любо ли бити и розвязавше, любо ли вязати, а гривна кунъ за соромъ“ (сп. Чуд. II). Тут в'язання подано як окрему кару холопові, що протиставиться биттю його розв'язаним.

Але збереглося ще 5 списків (невиданих), де цій дії надано іншого значіння, бо в них відповідне речення збудовано по-инакшому, а саме: „любо бити и розвязавше или вязавши, а гривни кунъ за соромъ“. Тут в'язання холопа має характер додаткового технічного заходу, що одбувався разом із тим, як карано холопа на тілі.

На дальші зміни тексту підбивало переписувачів таке міркування. Тому, що розв'язати кого-небудь можна тільки тоді, як його зв'язано, інакше кажучи, тому що, зважаючи на час, як одбувається дія, зв'язування йде перед розв'язуванням, то звідси виходило, що й у тексті перша дія повинна йти перед другою. Справді складові частини речення отак-о і приставлено в 4-х списках Карамзінської фамілії, що висунули в'язання холопа на перше місце: „или вязати, или бити розвязавше, или взяти гривна кунъ за соромъ“ (Беляєвський сп.). Так, кінець-кінцем, повстав текст, що йому М. Ф. Владимирський-Буданов надав такого тлумачення: „ображений може або зв'язати холопа (і тримати в замкненні), або звільнивши з ув'язнення, побити його або взяти гривну кун за сором“¹⁾.

Звідси видно, як далеко відійшов він від тієї думки, що міститься в первотворі.

Про муку.

Належний сюди текст читається так: „оже смердь мучить смърда безъ княжа слова, то 3 гривны“, то-що; „аже огнищанина мучить, то 12 гривне“ і т. ин. (Синод. сп.). З приводу цього артикулу треба відзначити от що: по всіх списках смердь фігурує як „мучитель“ не тільки що-до інших смердів, таких самих як і він сам, ба й що-до огнищан: очевидячки, це була редакція, що виходила від самого автора поширен. Правди. Але Болтинське видання є виняток. Тут цитована фраза прибрала форми безособового речення, що передбачає самоправство взагалі, незалежно від того, хто його заподіяв: „аже мучить смерда безъ княжа слова“ і т. ин. Болтинську редакцію безперечно запозичено з короткої Правди. Разом з тим треба гадати, що вона більш відповідала дійсності, аніж загальновживаний текст, бо фактично могли мучити не самі лиш смерди, а ще в більшій мірі і навіть частіш бояри, княжі службовці та інші можливі люди.

¹⁾ Христоматія по історії русскаго права, вип. 1-й, стор. 62, прим. 107.

Про відповідальність конокрада („коневого татя“).

Аче будеть коневый тать, а выдати князю на потокъ; пакы ли будеть клѣтный тать, то 3 гривны платити ему (Синод. сп.).

Зрозуміти цього артикула заваждали дві причини: 1) згадування в тексті його про поток і 2) те, що він, принаймні на перший погляд, суперечив іншим постановам Р. Правди, де за крадіж коня призначувалося саму лиш продажу. Звичайно, поток можна було замінити боем (биттям) або погнаттям, як це були зробили переписувачі що-до розбійника. Але така заміна не усувала-б іншого непорозуміння. Щоб його розв'язати — один з переписувачів удався до радикальної хірургічної операції: він висмикнув із середини артикулу ціле речення, зберігши тільки початок і кінець; через це комірний злодій зник із тексту цілком, а штраф у три гривні, призначуваний для нього, обернувся у кару для конокрада. Текст, що залишився після цієї операції, має таку редакцію: „аще будеть коневый тать, то три гривны платити ему“ (сп. Фроловський II).

Про крадіж худоби з хліва.

Артикул починається такими словами: „аже крадетъ кто скоть въ хлѣвъ или клѣтъ, то“ і т. ин. Такий він по всіх списках, окрім Болтинського видання, де слово клѣтъ поставлено не в знахідному, а в місцевому відмінкові: „аже кто украдетъ скоть в хлѣвъ или клѣти, то“ і т. ин. Отже змінена редакція припускала крадіж худоби не тільки з хліва, ба й із комори („клѣти“), як це визначають сами автори Болтинського видання, завважуючи з цього приводу, що тепер немає звичаю тримати худобу по коморах¹⁾ (в „клѣтах“). Звичайно, такого звичаю не було й за доби Р. Правди, а вставили його допіру її видавці.

Про крадіж птахів у тенетах („перевесе“).

Аж кто украдетъ в чesей перевесе или соколъ, или ястребъ, то продаже 3 гривны, а господину гривна (Синод. сп.).

Цей текст перейшов у списки Пушк., Погод. і Авр. з двома відмінками: 1) між предметами крадіжу названо не тільки сокола та яструба, але й пса, очевидно, запозиченого з короткої Правди, де в відповідному артикулі сказано: „а оже украдутъ чюжь песь, либо ястребъ, либо соколъ, то за обиду 3 гривны“ (Ак., 37); 2) разом з тим у названих списках немає вказівки на тенета („перевес“), і це зрозуміло, бо включення собаки в число предметів крадіжу не в'язалося з згадкою про тенета, призначені на те, щоб ловити птахи: „аще кто украдетъ чій песь,

¹⁾ Правда Русская, ст. 43, прим під літ. а.

или ястреб, или соколъ, то“ і т. ин. (сп. Авр.). Що-до списків Карамзінського типу, то вони заховали тенета („перевес“), але разом з тим подбали й про пса, і трохи не вважаючи на те, що вони несполучні: „аще кто украдетъ в чеемъ перевѣсѣ чий песъ, или ястребъ, или соколъ, то“ і т. ин. (Кар. сп.).

Про крадіж човна.

Аже лодью украдетъ, то 7 кунъ¹⁾ продаже, а лодию лицемъ воротити, а за морскую лодью 3 гривны, а за набойную 2 гривне, а за челнъ 8 кунъ, а за стругъ гривна (Синод. сп.).

У списках Пушк., Погод. і Авр., а так само в списках Карамзінської фамілії, в цей текст, щоб він був зрозуміліший, вставлено додаткове речення: „а не будетъ лицомъ“; цим переписувачі хотіли показати читачеві, що далші грошові платежі визначають не карні штрафи, а вартість човнів на той випадок, коли їх не можна було повернути в натурі. Серед них між иншим згадується про морський човен, тоб-то велике купецьке судно, що плаває морем. Варто уваги, що в спискові Толстовському III до найменування його морським додано ще одного епітету — руський. Переписувач, живовидячки, хотів сказати, що цей човен, нехай яке його призначення, є руський, як місцем, де його збудовано, так і національністю його володільця. Але в списках Царського I, Погод., Авр., так само в списках Карамзінського типу (окрім Болт. вид.) він обернувся в човен заморський, тоб-то чужоземний або закордонний. В перелікові трапляється також і човен набойний. Так називали човен з піднесеними облавками, до яких, щоб підіймати їх, прибивають дошки (Даль). Як видно, це була тягарова барка. Але в списках Толстовському I і Пушкінському його перейменовано в човен „бойний“, тоб-то бойовий або військовий. Окрім того, ще є 11 списків, які, не розуміючи, що таке набойний човен, цілком викинули його з свого переліку.

Про перетинання верви (мотузки) в тенетах.

Аже перетнетъ вѣрвь в перевесѣ, то 3 гривне продаже, а за вѣрвь гривна кунъ (Синод. сп.).

„Вервью“ називали всяку мотузку. А втім, у даному випадкові мова про мотузку особливого призначення, а саме таку, щоб прив'язувати до неї мисливські тенета. Таку мотузку в рибальському неводі і досі звуть

¹⁾ Тут ми маємо одну з численних помилок Синод. списку, що повстали через неувважність його складача. По всіх инших списках величина штрафу визначається в 60 кун. Вийняток становить один лиш сп. Бардинський, але він являє собою підробку під Синод. список, що стосується до XIX ст. (К а л а ч о в ь, Исследования о Р. Правдѣ, 1846 р., ст. 59).

вереею (Даль). Чи не з таких, отож, суто-технічних міркувань у списках Пушк., Погод. і Авр. „вервь“ було замінено вереею: „аще кто посѣчеть верею перевѣсную, 3 гривны продажи, а господину гривна за верею“ (Пушк. сп.). Змінюючи термінологію, переписувач, очевидно, не запроваджував до тексту нового розуміння, а залишав попереднє, тільки-ж визначав його спеціальнішою і технічно точною назвою. Інша річ — списки Карамзінського типу. Вони об'єднали в своєму тексті обидва читання: „аще кто посѣчеть верею, или вервь переткнетъ в перевѣсѣ, то 3 гривны продажи, а господину за верею и за вервь гривна кунъ“ (Кар. сп.). У такому сполученні верєя вже не могла бути синонімом верви, але визначала осібне розуміння, а саме, таку назву мали ті стовпи, що на них розвішувано мисливські тенета.

Про відповідальність за підпал.

Аже зажжеть гумно, то на потокъ и на розграбежь домъ его, переди пагубу исплатить, а въ прочи князю поточити (Синод. сп.).

У цьому артикулі поток збігається з пограбуванням і править за кару, що спадає не на особу злочинця, а на його будинок. Майновий характер потоку виявляють і прикінцеві слова поданого тексту: „а въ прочи князю поточити“; це визначало конфіскацію тієї частини злочинцевого майна, що залишалася йому після того, як покривдженого задоволено. Але списки Толстовський І і Чудовський І відокремили поток від пограбування, вважаючи його за особисту кару в розумінні ув'язнення: „иже зажгутъ гумно, домъ его на грабежь и самъ на заточение, а преже пагубу исплативше, а въ прощѣ князю поточити“. — А втім, такого погляду не переведено послідовно до краю, бо і в цих списках артикул закінчується загальноновживаним читанням, де слово „поточити“ застосовано не до особи засудженого, а до його майна.

Про відшукання збіглого холопа в чужому місті і про його повторну втечу.

Аже хто своего холопа самъ досочиться в чиемъ либо родѣ¹⁾, а будетъ посадникъ не вѣдалъ его, то повѣдавше ему, пояти у него отрокъ и шедъши увязати и дати ему вязебное 10 кунъ, а перейма нѣтуть; аче упустить, собѣ ему пагуба, а не платить в то никто же, тѣмъ же и перейма нѣтуть (Синод. сп.).

Попереду декілька завважень про першу частину артикулу до слів: „аче упустить“ і т. ин. Її не важко пояснити: вона каже про той випадок,

¹⁾ Одна з численних помилок Синод. списку. Повинно бути: городѣ.

коли хазяїн збіглого холопа відшукає його не в своєму місті, а в чужому, куди його „заповідь“ або публікація про втечу не могла дійти і стати відомою як місцевій владі, так і людності. За таких обставин той городянин, що в його будинкові виявлено втікача, перейми не діставав, а місцевій владі давано оплату, не за переймання, а за те, що вона допомагала скривдженому вилучити холопа з чужого володіння і повернути його власникові. Отже суть даного визначення полягала в тому, що холопа знайдено в чужому місті. А втім, ця головна думка по декотрих списках або цілком зникає, або-ж у кожному разі надто затьмарюється. Це завваження стосується насамперед до списків Погод і Авр., що в них замість слів „в чиемъ любо городѣ“ стоїть вислів „въ чьемъ либо храмѣ“. Те саме треба сказати й про списки Карамзінської фамілії. Вони переробили храм на хором і долучили його до загальноживаного читання; через це вийшла комбінована редакція: „а кто самъ своего холопа досочитъся в чеемъ любо городѣ или в хоромѣ“ і т. ин. (Карамз. сп.). У цих самих списках посадника перейменовано в намісника; це, звичайно, не що інше, як вплив Московської доби, коли посадників уже не було, а були намісники.

Друга частина артикулу починається словами — „аче упустишь“, а далі визначаються правні наслідки цієї дії: „собѣ ему пагуба“ і т. ин. Початок речення сам собою цілком незрозумілий. Він не має підмету, об'єкт дії не визначено, нарешті, не показано оточення, що серед нього відбувається дія; невідомо, хто упустить, кого упустить і за яких обставин. Чим з'ясувати таку лаконічність і недоказаність автора? Очевидячки тим, що друга частина артикулу являє собою не що інше, як дальший розвиток тієї думки, що її обмірковувано раніш, у тій самій ситуації і з тими самими дійовими особами. Беручи на увагу такий органічний її зв'язок з попереднім викладом, ми можемо пояснити її так: коли власник випустить з своїх рук холопа, що він одшукав і що йому його видано, то за цю втрату не платить йому ніхто, тоб-то, судячи з попереднього тексту, ні посадник, ані той городянин, в будинкові якого цього холопа знайдено; але їм-же не дається й перейми¹⁾. Розглянутий текст становить особливість Синодального списку. Інші списки доповнюють його висловом и гоня: „аче упустишь и гоня, а собѣ ему пагуба“ і т. ин. (Троїцький сп.). Проф. Гетц тлумачить цей вислів у тому розумінні, що хазяїн випускав з своїх рук виданого йому холопа повертаючись тоді саме, коли він гнав його додому. А втім, на його тлумачення навряд чи можна пристати. Річ у тім, що спійманий холоп міг знову втекти не тільки повертаючись, ба й иншим разом і за инших обставин,

¹⁾ Як слушно завважив проф. Гетц, розглядуваний тут артикул складено за аналогією з иншою постановою Р. Правди, де передбачено той випадок, коли збіглого холопа затримував не сам власник, а стороння особа; коли-ж переймач, не вживши запобіжних заходів, випустив потім спійманого холопа з своїх рук, то в такому разі він виплачував хазяїнові вартість раба-втікача, але за те діставав від нього перейму. (Das Russische Recht, B. III, s. 433).

напр., тоді ще, як перебував у місті. Окрім того, могли повертати додому не тільки пішки, але й кіньми, а холопа не тільки гнати, а й везти! Будь-що-будь, але переписувачі вбачали в додаткових словах — и гоня вказівку на переслідування збіглого холопа, тоб-то надавали йому такого самого розуміння, яке він має в іншому артикулі Р. Правди про гоніння сліду (Тр., 70), бо тільки таким розумінням терміну можна пояснити пізніші одміни тексту, що про них говоритиму я далі. Через оцей додаток, друга частина артикулу мала характер самостійної постанови, зв'язаної з попереднім текстом і що передбачає особливий випадок, коли хазяїн, переслідуючи збіглого холопа, випустить його; в цьому разі він зазнавав втрати сам, ніхто йому її не відшкодовував, як і сам він нікому не платив перейми.

Цілком природньо, що нова редакція постанови повинна була викликати непорозуміння. По-перше, коли холоп утік і його переслідують, то, значить, він уже вийшов із фактичного володіння хазяїна; під час гонитви й переслідування можна було спустити його з очей, а не випустити з своїх рук. По-друге, не було жадної потреби декларувати всім відому істину, що втеча холопа це є втрата, цілковита втрата одного лиш хазяїна, за яку ніхто інший не відповідає.

Щоб обминути ці непорозуміння, списки Пушк. і Погод. викреслили з тексту сумнівне місце, тоб-то слова — „аче упусти и гоня“; отож артикул має такий вигляд: „аже кто самъ своего холопа досочитъ в чьемъ либо городѣ, а будетъ посадникъ не вѣдалъ его, — повѣдавши ему, поняти иже у него отрокъ, и шедше увязати и, и дати ему вязебную гривну, а не платитъ в то никтоже, тѣмже и перейма нѣтуть“ (Пушкін. сп.). П'ятнацять списків, рахуючи сюди Крест., Чуд. II і Авр., розв'язали свої сумніви інакшим способом. Вони замість упусти, написали устрелить: „аже ли устрѣлитъ и гоня, то собѣ ему пагуба“ і т. ин. (Чуд. II сп.). Ця інтерполяція надала постанові певної практичної доцільності, принаймні в тому розумінні, що, застреливши хазяїн переслідуваного холопа, зробив шкоду тільки собі самому, а тому не мав за це відповідати. Але питання про те, оскільки оця правна норма, що її утворили переписувачі, відповідала судовій практиці — залишається відкритим.

Про допомогу й потурання збіглому холопові.

Аже кто не вѣдая чюжь холопъ усрячетъ и, или повѣсть дѣеть, либо держитъ и у собе, а идеть отъ него, то ити ему ротѣ, яко не вѣдалъ есмь, оже естъ холопъ а платежа въ томъ нѣтуть (Тр. сп.).

Повѣсть дѣяти визначає — розмовляти; отже артикул має на увазі того, хто почне розмовляти з збіглим холопом або дасть йому тимчасове пристановище. В першій дії можна вбачати потурання, а в другій — допомогу. Але, як тлумачили автори Болтинськ. вид., повѣсть

дѣяти визначає оголошувати, а тому, на їхній погляд, артикул говорить про те, хто візьме до себе на службу збіглого холопа і заявить про це своїм сусідам ¹⁾). Це пояснення виразнісінько й різко розбігається з текстом артикулу; справді: 1) за текстом той, хто здибав збіглого холопа, спочатку „повѣсть дѣеть“, а вже тоді „держить и у себе“; тимчасом як у поясненні сказано, буцім він спочатку приймає до себе на службу холопа, а потім уже сповіщає про це сусідів; 2) за текстом обидві ці дії визначаються альтернативно: „или повѣсть дѣеть, либо держить и у себе“; а за поясненням вони доповнюють одна одну, ідучи одна за одною. Щоб виправдати своє тлумачення, автори Болт. вид. припасували текст до свого розуміння, так само, як це робили колишні переписувачі. Для цього вони, по-перше, перемінили конструкцію речення, розташували окремі частини його в іншому порядку, вигіднішому для їхнього пояснення, а по-друге, замість розлучного сполучника *либо* поставили сполучне *и*. Через отаку переробку тексту вийшла така, що ніде більше не трапляється, редакція артикулу: „оже кто, не вѣдая, чужъ холопъ усрящеть и, либо держить и у собе, и повѣсти дѣеть, а отыдетъ отъ него, то ити ему рогѣ, яко не вѣдалъ есмь оже есть холопъ, а платежа в томъ нѣтъ“.

II.

Про спадковство за духівницею і без духівниці.

Аже кто умирая разделить домъ, на томъ-же стояти: пакыли без ряду умреть, ть все дѣтемъ (Синод. сп.).

Отож заповідач не був обмежений певним колом спадкоємців; вибір їх залежав тільки од його волі: як розподіляв він перед смертю своє майно, так по тому й бути. Коли-ж померлий не залишав духівниці, то все його майно переходило спадщиною дітям. Поданий текст зберігсь в одному тільки Синод. спискові. Всі інші списки дають артикулові іншу редакцію: „аже кто умирая раздѣлитъ домъ свой дѣтемъ, на томъ же стояти; паки ли безъ ряду умреть, то всѣмъ дѣтемъ“ (Тр. сп.). Звідси виходить, що заповідачеву волю обмежено було певним колом осіб, що діти були необхідними спадкоємцями і що спадковство за духівницею по суті збігалось з спадковством по закону. Отже ми маємо дві редакції, що істотно різнилися одна од одної. Якій-же з них треба віддати перевагу? Мало не всі досліди над давньоруським правом спираються на друге читання й нехтують першим, вважаючи його за текст попсований. На мою думку, це помилка: первотвір зацілів в одному Синодальному спискові, а в решті списків ми маємо справу з текстом інтерпольованим.

¹⁾ Правда Руская, стор. 95—96, прим. під літ. а.

Є змога накреслити той шлях, що ним простувала думка переписувачів і що їм прийшли вони до інтерполяції первісного тексту. Як видно, вирішальну що-до цього роллю відіграв артикул Р. Правди, що визначає спадкоємство після матери. Він звучить так: „а матерня часть дѣтемъ не надобѣ, нѣ кому мати дасть, тому же взяти, дасть ли всѣмъ, то все роздѣлять; безъ языка ли умреть, то у кого будетъ на дворе была и кто ю кормилъ, то тому взяти“ (Синод. сп.). Виходить, мати могла відписати свою частину, кому хотіла, не обмежувана жадними приписами; коли-ж вона вмирала, не залишивши духівниці, то її частина переходила до одного з дітей, у кого вона жила і хто її доглядав. Перед викладом цього порядку спадкоємства стоїть принципова постанова: „а матерня часть дѣтемъ не надобѣ“, тоб-то вона не спадає обов'язково на дітей. У цьому реченні переписувачі додали вказівку на ґрунтовну відміну, що відрізняє спадкоємство після матери від спадкоємства після батька, і зробили звідси висновок, що на батьківське майно діти були обов'язковими спадкоємцями. Зробивши такий висновок, їм залишалося переробити текст, пристосовуючись до постанови про спадкоємство в материній частині і за принципом протилежності: 1) коли мати дає свою частину, кому хоче, то батько розподіляє своє майно тільки між дітьми; 2) коли мати частина, якщо немає духівниці, припадає одному з дітей, то батьківщина, за тієї самої умови, належить усім дітям.

Але переписувачі в своїх висновках ішли помилковим шляхом, бо їхня головна передумова, з якої вони виходили, аж ніяк не мала того значіння, що його вони їй надавали. Річ у тім, що завваження — „а матерня часть дѣтемъ не надобѣ“ — стосувалося не до всенької материзни, а тільки до тієї її частини, що виділяли вдові з спадщини дітей і через це що-до неї міг повставати сумнів, чи не поверталася вона знову після матиної смерті обов'язково до дітей. Поданим висловом автор Р. Правди хотів тільки запобігти сумніву, а зовсім не зазначати відмінну особливість спадкоємства в материзні проти спадкоємства в батьківщині.

Про права „жони“ в спадкоємстві без духівниці.

Аже жена сядеть по мужи, то у своихъ дѣтей и взяти часть, а что на ню мужъ възложить, тѣ тому госпожа есть, а задница ей мужня не надобѣ (Синод. сп.).

Виходить, якщо „жона“ залишається вдовою, то вона бере частину із спадщини дітей і затримує за собою те, що дав їй „муж“ за свого життя¹⁾. Ні те, ні те не підходить до цього поняття спадкоємства в точному розумінні цього слова, бо частина, що її одержує вдова

¹⁾ Тому що в цьому артикулі, через зв'язок з переднішим текстом, визначається порядок спадкоємства по закону, то під назвою майна, возложеного на „жону“ не можна розуміти майна, яке одказав їй „муж“.

з майна дітей, є виділ, який має таку саму юридичну природу, як посаг, що його видають брати своїй сестрі, коли та виходить заміж (Тр., 89); що-ж до майна, яке їй подарував „муж“, то „жона“ була власницею („госпожей“) його ще, як жив „муж“, смерть його нічого нового не додавала до попереднього її права.

Думку про те, що виділ удовиної частки не визначає спадкості, висловлено так: „то у своїхъ дѣтей и взяти часть“. Ця редакція становить особливість, властиву самому тільки Синод. спискові. Інші списки висловлюються инакше: „то дати ей часть“, або „то на ню часть дати“ і т. ин. Безперечно, в новій редакції авторова думка стала менш ясна й виразна, так що В. І. Сергеевич убачав у ній навіть вказівку на безпосереднє спадкості вдови разом із дітьми¹⁾. Прикінцевим і останнім етапом у розвиткові тексту було об'єднання обох читаннів у списках Карамз. фамілії: „аще жена сядеть по мужи, то дати ей часть, а у своихъ дѣтей взяти часть“ і т. и. (Кар. сп.).

Про спадкості в класі бояр і дружини.

Аже в боярѣхъ или въ дружинѣ, то за князя задница не идетъ; нъ оже не будетъ сыновъ, а дщери възмутъ (Синод. сп.).

Княжа дружина не мала одностайного складу, в ній служили і старші, і молодші дружинники; перших звано огнищанами, боярами, то-що, а других — гридинами, отроками, то-що. Звичайно, правний стан і тих і тих не міг бути однаковий. Мабуть, виходячи з таких міркувань, складачі списків Пушк., Погод. і Авр. замінили бояр і дружину боярською дружиною: „аще в боярстѣй дружинѣ, та за князя задница не идетъ“ і т. ин. (сп. Авр.). Вони, мабуть, мали на оці зробити артикул виразнішим і точнішим, тоб-то показати, що він стосується не до всенької дружини, а до тієї тільки її частини, що складалася з бояр. Але наступні переписувачі пішли далі, витлумачивши вислів боярская дружина в розумінні дружинників, що були на службі у бояр. Це було нове розуміння; у загальноновживаному тексті його немає. Отож не дивниця, що списки Карамз. фамілії, пильно призбіруючи всі, що їм траплялися, різночитання, запозичили і цей варіант, додавши його до того тексту, який видавався для них головним. Через це саме в назованих списках ми маємо таку редакцію: „а иже в боярехъ или же в боярстѣй дружинѣ, то за князя задница не идетъ“ і т. ин. (Кар. сп.).

Друга частина артикулу в процесі її переписування теж змінилася, а саме, в списках Погод. і Авр., так само в списках Карамз. типу її викладено з додатком прийменника въ перед словом дщери: „но оже не будетъ сыновъ, а въ дщери възмутъ“ (Кар. сп.). На цей додаток звичайно аж ніяк не вважають і цілком його замовчують, як випадковий

¹⁾ Лекції и изслѣдованія, стор. 567—568.

огріх. А тимчасом можлива річ, що переписувач надавав йому певного значіння і свідомо запровадив його до свого тексту. Справді, як-би не збереглися інші рукописи Р. Правди, а заховалися-б самі лиш перелічені списки, ми мусіли-б визнати, що в класі бояр та дружинників, коли не було синів, спадкове майно відбирали від дочки й обертали його на князеву користь.

Заслугує на увагу так само і заголовок розглядуваного артикулу, бо на ньому будувалися досить важливі висновки. В Синод. сп. артикул має такий напис: „о задници боярьстѣй и о дружинѣ“. У пізніших переписувачів дружинная задница, либонь, викликала сумніви. Ось чому в 15 списках, серед них і в Чудівському II, її промінено, а в 4-х, рахуючи і Троїцький список, замінено на дружню задницу: „о задници боярьстѣй и о дружнѣ“. Тому що слово дружний уживається не тільки в розумінні дружній (=приятель), але іноді визначає те саме, що й „приналежащій кому-либо другому“ (Даль) однаково, хоч-би хто він, той „другой“, був, то цей термін став мов-би за переходовий ступінь до появи в тексті людской задницы, що її знаходимо у списках Погод. й Авр. Звідси нова термінологія перейшла й до списків Карамз. типу, а М. Ф. Владимирський-Буданов, спираючись на нього, запевняв, що артикул, так названий, мав загальне значіння, тоб-то стосувався не до самих-тільки бояр та дружини, ба й до всіх вільних громадян¹⁾. Звичайно, на цей погляд погодитися не можна, бо він не вважає на суперечність між заголовком артикулу й його змістом, а головне через те, що людская задница з'явилася тільки в пізніших списках, як наслідок повільної його еволюції, а не як відомість, узятя з давньоруської судової практики.

Про опіку вітчима й про спадкоємство молодшого сина.

Виклавши загальний порядок опіки над неповнолітніми дітьми, автор Р. Правди наводить далі такий артикул.

Ачеже и отъцимъ приметь дѣти съ задницею,
то такоже есть рядъ; а дворъ безъ дѣла отънь всяко
мъншему сынови (Синод. сп.).

Цей артикул містить дві постанови. Одна з них торкається опіки вітчима й поширює на неї загальний порядок, раніш викладений, а друга каже про спадкоємство молодшого сина, що йому в кожному разі припадає батьківський двір. Між тією й тією немає безпосереднього логічного зв'язку. Перехід од опіки до спадкоємства молодшого сина підказувало, мабуть, те міркування, що останній фактично частіш, як інші сини, міг перебувати в стані опікованого.

У тексті першої постанови згадується про задницу дітей і про ряд. Це могло підказати переписувачам думку, що й тут мова про спадкове право, а саме мається на оці не дати вітчимові свавільно

¹⁾ Обзоръ истории русскаго права, стор. 479.

змінювати батьківський ряд, тоб-то духівницю. Справді, в такому розумінні і зредаговано цю постанову в списках Карамз. фамілії: „аще же и отчимъ приметь съ задницею дѣтей, и то тако же есть рядъ, якоже рядилъ“ (Кар. сп.). М. Ф. Владимирський-Буданов цей текст пояснює так: „опікун-вітчим є тільки опікун, а не батько, і тому не може перероблювати батькових наказів, коли він учинив ряд“¹⁾).

Але в такій забороні що-до вітчима, здавалося, потреби не було, бо непорушність заповітних батькових розпоряджень, як загальне правило, гарантував інший артикул Р. Правди: „аже кто умирая разделит дом, на том стояти“.

В процесі переписування змінилася так само й друга постанова. В тексті її важливе й істотне значіння має слово всяко. Воно показує, що молодшому синові у всіх випадках припадав на спадщину батьківський двір, що він був необхідним спадкоємцем цього майна і, без поважних причин, не міг бути віддалений од нього навіть за духівницею. А втім ця думка цілком зникає в багатьох списках, рахуючи сюди Троїцький, Крестининський, Пушкінський, Карамзінський та ин.: замість слова всяко в них стоять вирази: всяк, всякой, всякому, то-що; це надавало артикулові зовсім іншого розуміння.

Про місячні й третні відсотки.

А мѣсяцный рѣзъ оже за мало, то имати ему; заидуть ли ся куны до того-же года, то дадутъ ему куны въ треть, а мѣсяцный рѣзъ отгрѣнути. Послухов-ли не будетъ, а будетъ кунъ 3 гривны, то ити ему про свои куны ротѣ; будетъ ли боле кунъ то рчи ему тако: промиловаль еси, оже еси не ставиль послуховъ (Синод. сп.).

На мою думку, цей артикул обмежує брання місячних відсотків двома умовами: 1) невеличкими розмірами позичуваної суми, 2) часом заборгованості, — якщо боргу не виплачувано протягом року, то місячний відсоток замінювали третнім. Навпаки, переписувачі вбачали в цьому артикулі одне тільки обмеження місячних відсотків, що зводилося до часу, бо вислів „з а м а л о“, як вони тлумачили, визначав не малу величину позики, а її короткотерміновість. Таке зрозуміння тексту, що його засвоїли й сучасні коментатори Р. Правди, надто виразно виявляється в списках Погод. і Авр., а так само в списках Карамз. типу, де цю постанову викладено в отакій редакції: „а мѣсяцный рѣзъ, оже за мало дни, имати; заидуть ли куны до того же году“ і т. ин. (сп. Авр.). Отож, у цій редакції та сама умова місячних рѣзів визначається не однаково: з одного боку, вони дозволяються лиш у тому разі, коли позика кількаденна, а з другого боку залишаються в силі, аж поки закінчиться рік, і анулюються тільки тоді, коли заборгованість триватиме й далі. Коли виходити з цього остан-

¹⁾ Христоматія, вип. І-й, стор. 73.

нього терміну, що його прийняли мало не всі списки, то не досить було-б сказати не тільки за мало днєй, ба й за мало місяців.

Список Царського IV являє що-до цього особливість. Автор його теж тлумачив вислів за мало як вказівку на час, але він не міг погодити його з наступним згадуванням про цілий рік, а тому, щоб усунути таку суперечність, виключив із тексту відповідне речення: „до того же года, то дадать ему куны“. Через те, що текст отак скорочено, склалася така редакція, оскільки її можна відновити на підставі варіантів, одзначених у Калачова: „а мѣсяцный рѣзъ оже за мало, то имати ему; заидуть ли ся куны въ треть, а мѣсяцный рѣзъ погрнути“. У цій редакції суперечність між першою й другою частиною артикулу чималою мірою вирівнювалася, бо місячні відсотки дозволялися тільки протягом однієї третини року.

Другу половину поданого тексту присвячено позикам на невеличку суму, не більшу за 3 гривні: такі позики, говориться тут, можна було-б робити й без свідків і, коли-б виник спір, стверджувати присягою. Це нова тема, що, на перший погляд, аж ніяк не стосується до місячних і третніх відсотків, за які допіру була мова. Здавалося-б, що цю постанову слушніше було-б придати до попереднього артикулу Р. Правди, де встановлювалося, як загальне правило, що всі відсоткові позики відбуваються з участю свідків (Тр., 46); там воно стояло-б на своєму належному місці, як виняток із загального порядку. Коли-ж автор Р. Правди згадав про нього в зв'язку з місячними відсотками, то, мабуть, тому, що ці відсотки, як сказано попереду, брано, роблячи позички теж на невеличкі суми.

Устава Володимира Мономаха про відсотки.

А се уставилъ Володимиръ Всеволодичъ по Святѣполчѣ, съзававъ дружину свою на Берестовомъ: Ратибора тысячького киевського и Прокопию бѣлого-родського тысячького, Станислава пѣреяславьскаго тысячького, Нажира, Мирослава, Іванка Чюдиновича Ольгова мужа, и устави люди¹⁾ до третьяго рѣза, оже емлетъ въ рѣзъ куны: аже кто възмѣтъ два рѣза, тѣ то взяти ему исто; пакы ли възмѣтъ три рѣзы, то иста ему не взяти (Синод. сп.).

О рѣзѣ.

Аже кто емлетъ по 10 кунъ от лѣта на гривну, то того не отметати (Синод. сп.).

Щоб правильно витлумачити цей текст, необхідно зрестися поділяти його на два артикули, бо вони становлять одне ціле, доповнюючи й роз'яснюючи один одного, бо один із них не може бути зрозумілий без другого. Справді, перший артикул цілком замовчує те, які відсотки

¹⁾ Це виразнісінька переписувачева помилка. Повинно бути: „установили до“.

малися на оці—місячні, третні чи річні; тому можна подумати, що обмеження, встановлене в ньому, мало загальний характер і поширювалося на всякі відсотки; але другий артикул показує, що уставу Володимира Мономаха було скеровано на відсотки річні, зовсім не торкаючись третніх і місячних. Так само в тексті другого артикулу сказано: „то того не отметати“; до того коментатори звичайно застосовують ці слова до відсотків, що не перевищували 10 кун з гривні. Справді, їх і не можна інакше витлумачити, якщо розглядати артикул окремо.

Але як глянути на нього, як на продовження того, про що говорилося раніш, то виявиться, що цей вислів треба застосувати не до відсотків, а до капіталу, відданого в позику: за першим артикулом його одкидали, а за другим ні. Виходячи з цих міркувань і об'єднавши текст в одне безперервне ціле, ми так його пояснюємо: відсотки можна брати тільки двічі, себ-то протягом двох років, зберігаючи за собою право здобути назад і капітал; коли-ж узято було відсотки й за третій рік, кредитор утрачав право вимагати, щоб повернули йому позичені гроші; а втім останнє правило не застосовується тоді, коли річний відсоток не перевищує 10 кун з гривні. Отаке просте й виразне розуміння Володимирової Мономахової устави за Синодальним списком, що зберіг, як мені здається, первісну й автентичну його редакцію. Але zarazом треба визнати, що вже в цьому спискові є деякі відхилення від оригіналу: поділено текст на два артикули й дано кожному з них особливий заголовок. Правда, це відхилення мало суто-зовнішній, кодифікаційний характер; проте, в процесі дальшого переписування воно спричинилося до иншої глибшої зміни, що торкалася вже суті справи. Справді, по всіх инших списках дається инша редакція устави (у поданій далі цитаті я обмежуюсь самим тільки інтерпольованим місцем): „и уставили до третьяго рѣза, оже емлетъ въ треть куны“ і т. д. (Тр. сп.). Виходить, за Синодальним списком гроші давали в рез, а за иншим списком в треть. Із зовнішнього боку наче-б мало що змінилось: тільки замінено одне слово на инше. Але через цю інтерполяцію звязок меж першим і другим артикулом розірвано остаточно, а заборона брати відсотки більш, як двічі, стала за реформу, що торкалася тільки третніх відсотків, наче-б вони були найпоширеніше явище в тогочасній практиці і наче від них найбільше терпіли винуватці. Вкупі з тим нова редакція цілком зруйнувала простоту й виразність думки, притаманну первісному текстові, і надзвичайно утруднила, як не цілком унеможливила, хоч трохи задовольняє його пояснення¹⁾. Правда, списки Кар. фамілії відновили читання Синодального списку, але цим вони ані трохи не полегшили розуміння тексту, бо до попереднього читання вони приєднали і новий варіант: „и уставили и до третнаго рѣзу, оже емлетъ куны въ рѣзъ въ треть“ і т. д. (Кар. сп.).

¹⁾ Досить покликатися на проф. Гётца, що одночасно дав кілька пояснень до Устави Волод. Моном., але, здається, жадне з них не задовольняє його (назв. твір, т. 3, стор. 243—252).

Виникає тепер питання: як могло повстати в переписувачів розуміння трети, з якого джерела його взято? Найперше, очевидно, певну роль відграв був поділ тексту на два артикули, що спостерегаємо ми вже в найдавнішому Синодальному спискові; через це наступним переписувачам здавалося, буцім згадування про рік, що його ми здибуємо в другому артикулі, стосується тільки до нього, а не поширюється й на попередній текст. Потім, перший артикул відзначається з-межи низки інших тією особливістю, що перед ним стоїть напис історичного характеру: „а се уставилъ Володимиръ Всеволодичъ“ з дальшим перерахуванням тих осіб, що брали участь у виданні закону. Уважливий переписувач легко міг завважити, що по інших місцях Р. Правди такими історичними довідками звичайно супроводяться ті постанови, які змінювали той чи інший порядок, викладений у попередньому артикулі. Напр., у першому артикулі Р. Правди говориться про помсту за вбивство й зараз-же слідом за цим у 2-му артикулі говориться про ті зміни, що сталися за Ярославових синів; до того перед викладом їхньої реформи подано такий вступ: „по Ярославъ же паки совокупившеся сынове его: Изяславъ, Святославъ, Всеволодъ и мужи ихъ: Коснячъко, Перенѣгъ, Никифор“ і т. д. Такий самий екскурс у царину історії повторюється в ухвалі про відповідальність за удар, що його завдав холод вільному мужеві: тут спочатку наводиться Ярославів закон, а потім викладається реформа, що настала за його синів (Тр., 58). Аналогічно до названих артикулів, переписувач міг подумати, що й Володимирова Мономахова устава, супроводжувана таким самим історичним оповіданням, є не інше що, як додаток до попередньої ухвали й що, виходить, вона обмежувалася лиш тим видом відсотків, про який мова була попереду. А як попередній виклад зупинивсь на третніх відсотках, згадавши лиш за них, але не давши з цього приводу жадних ухвал, то звідсіля сам собою напрохується висновок, що законодавче Володимира Мономаха втручання торкалось саме цієї царини. Нарешті, у самому тексті першого артикулу полягав привід до того, щоб неправдиво його тлумачити, а саме: в ньому говориться про те, що кредитор, узявши відсотки тричі, втрачав право вимагати назад свої гроші. Це так само могло викликати в переписувача уявлення про „третній рез“ у розумінні відсотка, що дорівнював одній третині капіталу ¹⁾).

Певне, подані підстави недостатні, щоб виправдати переведену зміну тексту: з одного боку, устава Волод. Мономаха не притуляється безпосередньо до артикулу про місячні й третні відсотки, бо межи ними є проміжна ухвала про позички на невеличку суму, а з другого боку, треть не могла означати третину капіталу, бо третні відсотки зіставляються з місячними й річними, що припускає однорідність і єдність критерія, за яким порівнюють. Проте інтерпольована редакція артикулу

¹⁾ Таке розуміння третніх відсотків — досить поширене в сучасній літературі; за прихильника його в й проф. Гётц.

набула незаперечного права громадянства в науковій літературі: на ню досі спиралися всі досліді над позиками й відсотками в старовинній Русі.

Про долю майна, що його набув збіглий холоп.

Аже кто крѣнетъ чюжь холопѣ, не вѣдая, то
първому господину холопѣ пояти, а оному кунѣ
имати, ротѣ ходивше, яко не вѣдая есмь купилѣ,
господину же и товарѣ, а не лишатися его (Синод. сп.).

Сенс артикулу такий: збіглого холопа, проданого від кого-небудь третій особі, одбирають од покупця й повертають його попередньому господареві; йому повертається й те майно, яке заніс з собою збіглий холоп. Але переписувачам здавалося, що останнє речення артикулу: „господину же и товарѣ“ і т. д., не має жадного відношення до попереднього тексту, бо там не говориться про жадний товар. Тому в них повстала гадка, що це уривок иншого артикулу, початок якого втрачено. А втім недостатня частина, як здогадуються, могла бути відбудована: варто було тільки показати, звідки взявся той товар, що од утрати його захищали пана. Для цього текст, що зберігся, доповнено поясненням, що цей товар набував холоп підчас утікання. Потім, щоб надати своєму творові більш доводливості, переписувачі вважали за потрібне пояснити читачеві, чому майно, що його набув холоп, ішло в господареву власність. Для цього вони покликалися на инший артикул Р. Правди, за яким борги холопа падали своїми наслідками на його пана (Тр., 110): коли так, то й набутки холопські підлягали тій самій долі. Наслідком такої кодифікаційної роботи був такий артикул, що є в списках Пушк., Погод. і Авр., а так само в списках Карамз. типу: „аще холопѣ бѣгая добудеть товара, то господину же и долгѣ, господину и товарѣ, а не лишитись его“ (спис. Авр.). Правда, в цьому артикулі не все гладко й логічно, є непослідовності, а саме: резолютивна частина його не цілком сходиться з диспозитивною. Справді, вислів „а не лишитись его“ був до речі в давнішому контексті, бо там мова мовилася про майно, належне панові, але занесене від збіглого холопа й залишене в третій особі, якій його продано; у новій-же редакції цей вислів не зовсім підходить, бо втратити можна лиш те, що маєш, а тут мова за майно, що його набув холоп утікаючи і що не пішло панові в володіння. Але така непогодженість у тексті саме й підтверджує мою думку про штучне й пізніше походження цього артикулу, про надуманий і приставний характер його першої частини. Як відомо, в науці панує инша традиція, що бере свій початок ще від складачів названих списків. Вислів „господину и товарѣ, а не лишитись его“ розглядають як уривок артикулу, що загубив свій початок. Тому в виданнях Р. Правди його звичайно друкують під окремим номером, зазначаючи його уривчастість і покликаючись на инші списки, де ніби зацілів первісний текст артикула в його непопсованому й цілком закінченому вигляді.

III.

Про „поклепну“ виру.

Аще будеть на кого поклепная вира, то же будеть послухов 7, то ти выведуть виру; паки ли варяг или кто инъ, тогда (Троїц. сп.)¹⁾.

Звертає на себе увагу друга частина артикулу, що залишилася незакінченою: „паки ли варягъ или кто инъ, тогда“. На цьому реченні мені вже доводилося зупинитись в іншій своїй праці. Там я намагався довести, що вона являє собою особистий твір кодифікатора, складений за аналогією з іншим артикулом Р. Правди, де говориться за те, яких вимагали доводів, з одного, боку, для тубільних громадян, а з другого, для варягів і колбягів на випадок обвинувачення кого-небудь у завданні вдарів (Тр., 25). Керуючись цим звязком, автор надумав провести таку саму різницю й для того випадку, коли обвинувачення торкалося заборони. Проте йому не пощастило здійснити свій намір. Справа обмежилась лиш поставленням питання, але розв'язання воно не набуло, мабуть, за браком відповідного фактичного матеріалу; опріч того, зформульовано питання так невиразно, що на нього навряд чи можна було дати певну відповідь, бо складач Р. Правди, неясно уявляючи собі, що таке колбяг, уважав за краще не заводити до тексту цього найменування, замінивши на загальне й невизначене покликання на когось іншого, мабуть йому самому невідомого.

Розглядуване речення набуло закінченого вигляду лиш у списках Пушк., Погод. й Авр., а так само в списках Карамз. фамілії, де ми знаходимо такий артикул: „паки ли варягъ или инъ кто, то 2“. Отже питання, що утруднювало складача Р. Правди, надзвичайно легко й просто були розв'язали переписувачі: відповідь на нього вони знайшли в слові *тогда*, перевернувши це слово на співзвучний з ним вислів *то два*. Виходить, не потрібно було навіть дописки в тексті, і проте з логічного погляду він набув повної закінченості²⁾.

Але переписувачі не звернули уваги на те, що, усунувши одні труднощі, вони утворили інші, бо через зміну текста виявилось, що Варяги користали, за Р. Правдою, з неоднакових судових прав, залежно від того, чи розглядувано справу про заборону, чи про вдар (побій). У першому випадкові варяги мали упривилейоване становище, бо могли довести своє обвинувачення лиш двома свідками (послухами), а від місцевих громадян вимагали сімох. У другому випадкові варяги були

¹⁾ У Синод. спискові цей артикул проминено не свідомо й не через якісь міркування, а з випадкового недогляду переписувача; за довід на це є те, що ухвала, безпосередньо зв'язана з проминенням артикулом, а саме про судові мита з приводу „свержения поклепной виры“, не зазнала її долі й залишилася на своєму місці.

²⁾ Як ми бачили раніш, ті самі переписувачі й так само легко виправили текст, що стосувався до каліцтва, замінивши заперечення не на слово *ніс*.

в гірших умовах, аніж громадяни, бо ці ставили тільки двох свідків, тимчасом коли від варягів вимагали не тільки свідків у повному їх числі, а й присягу¹⁾).

Про ордалії.

Искавше ли послуха и не налѣзуть, а истыца начьнеть головою клепати, то ти имъ правду желѣзо, такоже и въ всѣхъ тяжах, и въ татѣбѣ, и въ поклепѣ, оже не будетъ лица, тѣ тогда дати ему желѣзо изнѣволѣ до полугривны золота, аже ли мѣнѣ, то на воду, али до двою гривну, аже мѣнѣ, то ротѣ ити ему по своѣ куны (Синод. сп.).

Тут мова мовиться про пробу залізом і водою. Ми досі не знаємо точно, в чому полягали ці процесові дії. Суть їхню певною мірою з'ясуємо тільки через аналогію з тими явищами, що бувають у судочинстві інших народів тієї самої епохи. Але переписувачі, не маючи наших відомостей, або цілком не розуміли, про що тут мова, або ж тлумачили текст по-своєму. Тому нічого нема дивного, що в 18 списках (до їх належать між иншим Крестининський і Чудівський II) пробу водою проминено. Що-до заліза, то його хоч і затримали, але, очевидно, розуміли як судовий герць, відомий у практиці Московської держави під назвою поля; принаймні, у двох списках (невиданих) ми знаходимо додаток до текста з указівкою на поле: „то дати имъ правду съ желѣзом на полѣ“ (сп. Толстовський I та Чудівський I).

¹⁾ Місце, що стосується сюди, мав в собі такий текст: „аже будетъ варягъ или колбягъ, то полная видока вывести и идетъ на роту“ (Кар. сп.). Коментатори Р. Правди намагалися видобути з цього тексту більш, аніж може він дати для неупередженого читача. Напр., Н. Ланге тлумачив його так: „коли були за позивців варяги чи колбяги, то там, де за загальним правилом треба було-б вивести їм повне число свідків, вони стверджували справедливість свого позову присягою“ (Изслѣд. объ угол. правѣ Р. Правды, стор. 254). М. Ф. Владимирський-Буданов не згоджувався з ним і давав текстові своє пояснення: „проти варяга й колбяга не досить було двох свідків; вимагали повне їх число; тимчасом як сам чужоземець доводить позов чи очищує себе без свідків однією присягою“ (Христоматія, вип. I-й, стор. 44). Н. А. Рожков гадав, що варяги й колбяги за загальним правилом доводили справедливість свого позову свідками, але коли тих не було, присягою (Изъ Русской исторіи, т. I-й, стор. 115) і т. д. Таке явне насильство над текстом переводили для того, щоб погодити його з иншими ухвалами Р. Правди, що ставлять варягів і колбягів у привилейоване становище супроти місцевих громадян. Сюди стосуються: 1) артикул, що ми його оце розглянули, про поклепну виру і 2) така ухвала короткої редакції: „аще ли ринеть мужъ мужа, либо отъ себе, либо къ собѣ, 3 гривнѣ, а видока два выведеть; или будетъ варягъ или колбягъ, то на роту“ (Акад., 9). Але артикул про поклепну виру, як було з'ясовано, являє собою не позитивну правничу норму, а твір, що його почав автор, а закінчили переписувачі. Що-до ухвали короткої редакції, то нею не можна керуватися, тлумачучи відповідний текст просторої Р. Правди, бо коротка Правда ввійшла до складу просторої з чималими змінами; причини цих змін полягали почасти в авторі, що неправильно тлумачив своє джерело, а почасти в соціальних особливостях тієї доби й тієї місцевості, коли й де складалася простора редакція.

Заслуговують на увагу ще два варіанти. У загальноприйнятому читанні сказано: „а истца начнетъ головою клепати“; причому, під позивачем, згідно з особливостями старовинної термінології, розуміли винного. Але в списках Пушк., Погод. і Авр. це слово зрозуміли в сучасному значінні, що й спонукало переписувачів до відповідної зміни тексту: „а истецъ начнетъ головою клепати“. Окрім того, у тих самих списках, а також у списках Карамз. типу, замість вислову — „оже не будетъ лица“ стоїть речення: „оже не будетъ (ли) истца“. А втім, можливо, що в даному випадкові заміна лица, на истца була просто переписувачева помилка, бо, буди трохи дбайливішим, переписувач легко міг-би завважити, що кінець артикулу: „то ротъ ити ему по свои куны“ — виразно показує, що й у передньому тексті позивач не був відсутній, а був присутній.

Про пробу (муки).

Оже иметь на желѣзо по свободныхъ люди
речи, либо запа нань будетъ, либо прохождение
ночное, или кымъ либо образомъ, аже не ошьжеться,
то про муки не платити ему, нъ одно желѣзное,
кто будетъ ялъ (Синод. сп.).

Найважливіші варіанти цього тексту, що трапляються по інших списках, торкаються найбільше слова запа. І наступним коментаторам Р. Правди теж було дуже важко пояснити це слово. Вони робили різні припущення й здогади, аж поки, нарешті, зробили більше-менше загально-прийнятий висновок, що під запаю треба розуміти підозріння. Певне, це слово повинно було викликати сумнів і у переписувачів. Деякі з них хотіли зробити текст зрозумілішим, залишаючись, проте, в межах того лексичного матеріалу, що був у ньому. Звідси виникла ціла низка варіантів, спостережуваних по різних списках. Є 8 списків, серед них Крестининський; вони, з'єднавши обидва вислови запа й нань в одне слово, дають такий текст: „либо ли запанан будет, либо ношное прохождение“ і т. д. За цією редакцією виходило, що винуваченого було затримано на місці злочину, бо слово запанан, мабуть, виводили від дієслова запнуть, що визначає спинити чи затримати (Даль). Ту саму думку, тільки в іншій граматичній формі, висловлено в Пушкінському спискові: „либо ли запона в немъ будетъ, либо прохождение ночное“ і т. д.: запона визначає застібка, затримка. Але складач Погодінського списку, мавши справу з цим текстом, завважив, що він не гармоніює з загальним змістом артикулу. Справді, раз винуваченого було затримано на гарячому вчинкові, то не було жадної потреби виставляти його на муку, бо лице усувало необхідність інших доводів. Тому авторові названого списку здавалося, що правильніше подати справу саме в протилежному вигляді, себ-то зазначити саме відсутність такої затримки винуваченого; і справді, у цьому спискові сказано: „либо ли запна не

будеть, любо прохождение ночное" і т. д. Еволюція тексту закінчилася в списках Карамз. фамілії, що об'єднали, своїм звичаєм, різні читання в одно ціле, мало турбуючись за те, щоб з цього вийде. От, у спискові Троїцькому IV говориться: „любо ли запана нань будеть, ли запна не будеть" і т. д.; а в списках Карамзінському й інших ми читаємо: „любо ли запа нань будеть, ли запна не будеть или прохождение ношное" і т. д.

Судові доводи в справах про видертя бороди й вибиття зуба.

А кто порывѣть бороду, а выиметь знаменье, а вылѣзуть людье, то 12 гривнѣ продаже; аже без людии, а въ поклепе, то нѣту продаже (Синод. сп.).

Оже выбьють зубъ, а кровь увидятъ у него въ ртѣ, а люди вылѣзуть, то 12 гривнѣ продаже, а за зубъ гривна (Синод. сп.).

Є 12 списків, серед них Крест., Чудівський II і Авр., де бракує кінцевої частини першого артикулу: „аже безъ людии, а въ поклепе, то нѣту продаже". Мабуть, це була свідома прогалина, викликана бажанням уникнути суперечности з іншою ухвалою Р. Правди, що на підставі її, коли на тілі скривдженого немає фізичних знаків злочину, свідків не вимагали: „аже придетъ кровавъ мужъ на дворъ или синь, то видока ему не искати, но платиты ему продажу 3 гривны" (Тр., 23). Ті самі списки, окрім Погод. й Авр., з другого артикулу зберегли лиш кінець його: „а за зуб гривна", решту-ж тексту його проминули, мабуть, тому, що визнавали його за зайвий, бо він по суті повторював те, що вже сказано було про бороду.

Про судові доводи з приводу завдавання ударів і штовханів.

Или пхнеть мужъ мужа любо к собѣ, любо от себе, любо по лицу ударить, или жердью ударить, а видока два выведуть, то 3 гривны продаже; оже будетъ варягъ или колбягъ, ть полная видока вывести и идета на роту (Синод. сп.).

Наведений текст з неістотними варіантами проходить мало не через усі списки поширеної Правди. Але список Царського III передає його в своєрідній редакції.

Аще ли пхнеть мужъ мужа любо къ себѣ, любо отъ себя, любо по лицу ударить, или жердію ударить, а без знаменія, а видока два выведуть, то 3 гривны продажи; оже будетъ варягъ или колбягъ крещенія не имѣя, а будетъ има бои, а видока не будетъ, ити има на роту по своей вѣрѣ, а любо на жребіи, а виноватыи въ продажѣ, во что и обложатъ.

Вислів „крещенія не имѣя", що трапляється в цьому тексті, показує, що він склався тоді, коли не мали вже ясного й виразного уявлення

про те, хто такі були варяги й колбяги, мали їх за нехрещених людей, себ-то за поганців. Інші відзнаки цього тексту мають на собі безсумнівний одбиток московського права XVII ст. Передусім, розмір продажі за вдар, завданий варягові чи колбягові, не визначено певною нормою, а полишено на розсуд суду: „во что и обложать“, такі невизначені санкції становили характерну особливість московського карного законодавства. Потім, у числі судових доводів названо жребій; його теж узято з московської судової практики, де в XVI ст. його запровадили для духовних осіб замість присяги, а в XVII ст. поширили й на світських людей. Далі, за загальноприйнятим текстом Р. Правди, присяги вимагали й за наявності свідків, а тут вона припускається лиш на випадок їх відсутності; ця зміна тексту теж збігається з тим, що нам відомо з історії московського судочинства: у Московській державі з кінця XV ст. вживання присяги поступінно обмежували, аж поки вона обернулася на останній і надмірний процесовий спосіб, що до нього вдавалися лиш тоді, коли не було інших доводів. Нарешті, за списком Царського, позивач повинен був або присягати, або йти на жеребок; і тут можна бачити вплив московського права, аджеж відомо, що, за Уложенієм р. 1649, вибір того чи іншого доводу залежав од ціни позову: позови, що не перевищували одного карбованця, доводили жеребом, а позови цінніші — присягою (XIV, 10)¹⁾.

Список Царського відзначається серед інших ще одною одмітною рисою. Він говорить не просто про вдари, а про вдари без знаменія і лиш у такому випадкові вимагає ставити свідків. З цього приводу згадується артикул про бороду, що його розглянули ми вгорі. Там, як я вже відзначав, у декотрих списках проминено ціле речення для того, щоб погодити артикул з іншою ухвалою Р. Правди, за якою наявність знаків насильства на тілі скривдженого звільняла його від необхідности шукати видоків. Тут малося на оці ту саму мету, але досягали її, не проминаючи ту чи іншу частину текста, а навпаки включаючи до нього додаткові слова „а безъ знаменія“.

Про звід з приводу крадежу холопа.

Аже кто познаеть челядинъ свои украденъ,
а поиметь и, то оному вести и по кунамъ и до
третьяго свода, пояти же челядинъ в челядина
мѣсто, а оному дати лице і т. д. (Синод. сп.).

Ми вже бачили, як недбайливо й неточно було викладено в поширеній редакції ухвалу короткої Правди про кзліцтво. Тут ми маємо справу з іншим прикладом того самого роду. У короткій Правді з цього

¹⁾ Текстом цього списку, що утворився, на мою думку, не раніш од XVII ст., В. І. Сергєєвич аргументував свій погляд, що чужоземці в XI і XII ст. не користувалися особливими процесовими правами, порівнюючи з руськими громадянами (Русская Правда въ четырехъ редакціяхъ, стор. XVII).

приводу говориться ось що: „аще кто челядинъ пояти хощетъ, познав свои, то къ оному вести, у кого то будетъ купилъ, а той ся ведетъ ко другому, даже доидеть до третього, то рци третьему: вдай ты мнѣ свои челядинъ, а ты своего скота ищи при видоцѣ“ (Ак., 15). Виходить, якщо той, у кого буде знайдено вкраденого холопа, заявить, що він купив його, то йти від покупця до продавця й далі в тому самому порядку, аж поки дійдуть до третього продавця. Цю процедуру послідовного звертання від покупців холопа до його продавців автор поширеної редакції висловив словами: „вести и по кунам“. Але куни, певна річ, не могли бути за провідну нитку для відшукування злодія, бо це — безименні знаки, за якими не можна визначити, кому вони належали раніш. Цю незручність редакції виправили списки Карамз. фамілії, замінивши куни на кони: „то оному вести по конамъ и до 3-го свода“ і т. д.

Слово кон визначає початок, кінець, межа; але іноді ним висловлюють розуміння ряду, порядку, черги: напр. вислів — кон його прийшов — значить прийшла його черга (Даль). Переписувачі, очевидно, мали на оці друге його значіння і, виходить, хотіли сказати лиш те, що звід переводили по чергах, себ-то в тому послідовному порядку, в якому чергувались одна з одною обрядки купівлі-продажу. Але наступні коментатори Р. Правди розуміли слово кон у значінні границі й звязували його то з поконами, себ-то законами, то з кінцями, себ-то з територіяльним розподілом Великого Новгороду. Через неправильне тлумачення терміну в текст артикулу вони вкладали такий зміст, який дуже далеко відходив від його справжнього сенсу. От більшість коментаторів, починаючи з авторів Болтинського вид. 1792 р. й кінчаючи проф. Гётцом, припускали, що процедура зводу супроводилась переходом од одної судової округи до другої, в залежності від місця проживання тієї особи, яка в даний момент є позвана; Н. Ланге тлумачив вислів „по конем“, як покликання на закон, викладений в одному з попередніх артикулів Р. Правди (Кар., 32); Ф. І. Леонтович наближав кони до кон Західньої Руси й України, себ-то до зібраних місцевих мешканців і сусідів, у притомності яких ніби відбувався звід, і т. д.¹⁾

Про присягу свідків.

Паку ли будетъ что татебно купилъ в торгу или конь, или пѣрътъ, или скотину, то выведеть свободна мужа два или мытника, еже начнетъ не знати, у кого купилъ, то ити по немъ тѣмъ видокомъ на торгу на роту, а истьюю свое лице взяти і т. д. (Синод. сп.).

У наведеній цитаті звертає на себе увагу таке речення: „то ити по немъ тѣмъ видоком на торгу на роту“. Очевидячки, автор її

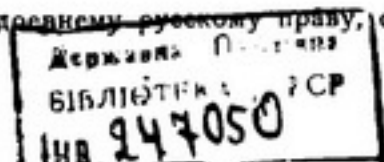
¹⁾ Goetz, Das Russische Recht, B. III, S. 174–175.

хтів сказати, що на роту йдуть ті свідки (відоки), які були на торгу, коли складувано обладку й були її свідками. Але переписувачі, мабуть, боялись, що ці слова витлумачать у тому розумінні, буцім саму присягу давали не на суді, де розглядали справу, а на торгу. Щоб запобігти можливим непорозумінням у тлумаченні артикула, величезна більшість списків усунули з тексту вислів на торгу, давши йому таку редакцію: „то ити по немь тѣмь видоком на роту“ і т. д. (Тр., 32). Але давніший текст проте зберігся в кількох списках; це й дало привід Пахманові, спираючись на нього, висловити таку тезу: „з Р. Правди бачимо, що свідки присягали на торгу, себ-то, на торговій площі, що була за місце суду й розправи¹⁾“. Отже виявилось, що побоювання переписувачів мали підставу.

Усе це примушує нас поробити такі висновки. 1) Праця переписувачів Р. Правди не обмежувалася механічним копіюванням тексту, а чималою мірою відзначалася творчим характером. Переписуючи текст, вони не тільки робили випадкові помилки, не досить уважливо ставлячись до справи, ба й навмисне змінювали його, викидаючи з нього окремі слова та цілі речення, замінюючи одні вислови на інші, доповнюючи його вставками власними й запозиченими з інших списків, то-що. 2) Переписувачі змінювали текст Р. Правди з різних причин, найбільше, тому, що хтіли погодити його з своїм власним тлумаченням, а так само зробити його приступнішим і зрозумілішим для своїх читачів. Але були й інші мотиви: одні з переписувачів поривалися до повноти тексту, ретельно збираючи й компілюючи всі, що їм траплялися, різночитання, інші мали на оці усунути з тексту те, що вони вважали за суперечності між окремими артикулами, треті намагалися пристосувати текст до соціальних стосунків і особливостей того оточення, в якому вони перебували, і т. д. 3) Таку працю над текстом переводили не тільки переписувачі від XIV до XVII ст. включно, а й „аматори рідної історії“, що надрукували р. 1792 т. зв. Болтинський список Р. Правди. 4) Висловлені зауваження не стосуються до Синодального списку; він що-до цього стоїть осторонь. Серед інших списків він одзначається не лиш своєю давниною, а й ще тією особливістю, од усіх визнаною, що складач його був надзвичайно неуважливий. Певне, така кваліфікація переписувача повинна була дати негативні наслідки, і, справді, ніде ми не бачимо такої сили помилок і інших огріхів тексту, як у списку Синодальному; через це коментатори Р. Правди коли не цілком скептично, то в кожному разі стримано ставляться до цього списку. Але ця прикмета мала в собі й дещо позитивне, що несподівано прислужилося науці. Річ у тім, що через свою неуважливість, через недбале й позверхове ставлення до справи, переписувач був дуже далекий од того, щоб замислюватися над текстом; він не намагавсь зрозуміти його й пояснити, а потім

¹⁾ О судебных доказательствах по древнему русскому праву, стор. 65.

передати згідно з своїм розумінням. Праця його мала суто-механічний характер; через це, в Синодальному списку, очевидячки, сливе нема інтерполяцій. Він один зберіг для нас у первісному вигляді артикули про спадкування за духівницею і без духівниці, про спадкові права вдови, про обмеження відсотків за Володимира Мономаха, про відшукування збіглого холопа в чужому місті, то-що.

Проте, зупиняючись на характеристиці Синодального списку, я тим самим зачіпаю загальне питання про порівняльну оцінку різноманітних списків Р. Правди. Розгляд цього питання не ввійшов у моє завдання. Він стане за предмет особливої статті.

Проф. Микола Максимейко,
член-кореспондент Української Академії Наук.
